

<https://jhr.ui.ac.ir/?lang=en>

Journal of Historical Researches

E-ISSN: 2476-3306

Document Type: Research Paper

Vol. 14, Issue 1, No.53, Spring 2022

Received: 29/12/2021

Accepted: 05/03/2022

Explaining the Effects of Imam Ali's Thoughts and Economic Performance on the Development of Islamic Civilization with Emphasis on Shiite Civilization and Governments

Ayat Ghobadi*

Graduated student of History, Ilam, Iran
ayat1360gh@yahoo.com

Abstract

Muslims' economic activities in the early centuries of Islam have been one of the major parameters in the formation of Islamic civilization and development in the form of Islamic economic system, which has led to a leap in the production of wealth. In the development of this economic system, diverse personalities, including Imam Ali's, have played a significant role. In this article, a descriptive-analytical attempt was made to examine the impacts of Imam Ali's thoughts and economic performance on the development of Islamic civilization, as well as the civilization of Shiite governments. The research findings indicated that his economic thought and performance in economic justice, economic innovation, and explanation of economic jurisprudence, as well as construction and expansion of endowment work, had an effect on the development of Islamic civilization. Similarly, following the pattern of Imam Khomeini's discourse of justice, the governments of the Idrisids, Tabarestan Alavids and Yemen Zaidis, engaged in the economic systematization, which resulted in the prevention of discrimination, tax cuts, poverty alleviation, and economic prosperity of production.

* Corresponding author

Introduction

One of the significant features of Islam is the concern for economic issues in a novel and purposeful format with the aim of regulating economic relations, meeting requirements, gaining universal prosperity, and the hereafter happiness of human beings. In the form of this new economic system, along with efficient manpower, natural facilities, and new technology, Muslims have been able to pave the way for the emergence of Islamic civilization by boosting wealth creation. In the process of building the structure of Muslim civilization based on the historical sources and Imam Ali's background and position in the history of Islam, Imam Ali's thoughts have had a significant impact on the various religious, political, cultural, and economic fields of the Islamic society and infrastructure establishment for the formation of Islamic civilization. In his life and especially during his caliphate (35-40 AH.), Imam Ali has been able to provide a good model of systematization of Islamic economy. Likewise, through his connection to Bani Hashem Family, who have had a long history in business, Imam was aware of Muslims' decisions and economic issues during the Prophet's government. He has had perfect knowledge of economic jurisprudence and advice. Various successors to the first caliphs have been the influential factors of his success in presenting this economic model. On the other side, in his personal life, he has been particularly interested in construction and development. Also, he has been diligent in the development of endowments. The combination of these factors has caused Imam Ali to present the most harmful views in the economic field. Considering his background and position, it is natural that his economic performance and thought in the process of Islamization, more specifically by Shiite governments, have been considered and modeled.

Materials and Methods

This research was conducted based on library data collection. In terms of review and explanation, it was a descriptive-analytical method. First, the main factors, based on which Imam Ali's thought and economic performance were effective, were identified according to the main sources and then Imam's achievements of economic actions and reforms were explained in the process of Muslim civilization and modeling of Shiite governments based on his tradition.

Numerous researches Imam Ali's actions, reforms, and economic thought have been published, most of which are based on his economic life, actions, and reforms, as well as his desired economic system during his caliphate. However, they have analyzed his economic behaviors and have not dealt with the influences of his thought and economic performance in later periods, especially in the formation and development of Islamic civilization. Thus, in the present article, the different influential angles of his economic thoughts on the development of Islamic civilization were coherently studied.

Discussion and Conclusion

Based on the sources, the Shiite governments of Idrissids, Tabarestan Alavids, and Yemen Zaydis were found to be influenced by Imam's essential discourse of justice. In fact, a comprehensive economic reform program was implemented to eliminate discrimination, establish equality, abolish class customs, adjust taxes, alleviate poverty, and observe affairs. They were conducted to the public benefit regardless of the agents' behaviors. The results of these justice-oriented reforms were the

spread of Islam, establishment of unity and solidarity, developments of commerce and industry and public welfare, and finally flourishing of Islamic culture and civilization in their territories.

Imam's actions and reforms were of high importance. Among them, economic innovation, explanation of economic jurisprudence, and construction and development of endowments were found to be highly mentioned.

It made a significant contribution to increasing production, better managing resources and optimally using them, improving productivity, developing employment, and fighting corruption in the Islamic society.

Keywords:

Imam Ali, Islamic civilization, economic thought, Shiite governments

References

A. Books

1. The Holy Quran, translated by Elahi Ghomshei.
2. Nahj Al-Balaghah, translated by Mohammad Dashti.
3. Amadi Tamimi, A. (1999). Gharr Al-Hakam and Dar Al-Kalam, translated by Hashem Rasooli Mahallati, *Tehran: Islamic Culture Publishing Office*.
4. Ibn Abi Zara, Ali Ibn A. (1972). Al-Anis Al-Muttarib Brouz Al-Qartas in the news of the kings and the history of the city of Fez, *Rabat: Dar al-Taba'a al-Madrasiyah*.
5. Ibn Abi Al-Hadid, Fakhruddin A.H. (1984). Description of Nahj al-Balaghah, research by Muhammad Abu al-Fadl Ibrahim, *Qom: Ayatollah Al-Marashi Al-Najafi School*.
6. Ibn Athir, I.D. (1991). Al-Kamil Fi Al-Tarikh, translated by Abolghasem Halat and Abbas Khalili, *Tehran: Scientific Press Institute*.
7. Ibn Esfandiari, Bahauddin Mohammad. (2010). History of Tabarestan, *Tehran: Asatir*.
8. Ibn Hawql, A.M. (1995), Surah Al-Ard, translated by Jafar Shaar, *Tehran: Scientific*.
9. Ibn Khaldun, A.R. (1985). Al-Abr, translated by Abdul Mohammad Ayati, *Tehran: Institute of Cultural Studies and Research*.
10. Ibn Khalqan, Ahmad Ibn Muhammad. (1414 AH.). The Death of the Nobles, research by Ehsan Abbas, *Beirut: Dar Saar*.
11. Ibn Shabbah Namiri, Abu Zayd Umar ibn Shabbah. (1410 AH). History of Medina, research by Fahim Muhammad Shaltout, 1st ed. *Beirut: Dar Al-Tarath*.
12. Ibn Shahr Ashob, Mohammad Ibn Ali. (1411 AH.). Manaqib Al-Abi Talib, *Najaf: Al-Haydariyeh School*.
13. Ibn Asaker, Abi Al-Qasim Ali Ibn Al-Hassan. (1415 AH). History of the city of Damascus, compiled by Ali Shubiri, *Beirut: Dar al-Fikr for printing, publishing and distribution*.
14. Ibn Anba, Ahmad Ibn Ali. (1417 AH.). major students in the genealogy of Abi Talib, *Qom: Ansarians*.
15. Ibn Kathir, Abu al-Fada 'Ismail ibn Umar. (1407 AH.). The Beginning and the End, *Beirut: Dar Al-Fikr*.
16. Abu Obaid, Qasim Ibn Salam. (1408 AH.). Property, research of Muhammad Khalil Haras, *Beirut: Dar Al-Fikr*.

17. Idrisi, Muhammad ibn Muhammad. (1409 AH). *Nozha al-Mushtaq fi Akhtaraq al-Afaq*, Beirut: *Alam Al-Kitab*.
18. Al-Azdi (Mubarak), Muhammad Ibn Yazid.(1413 AH.). *Al-Kamil Fi Al-Adab*, research by Muhammad Al-Dali, Beirut: *Al-Rasal Institute*.
19. Al-Azdi (Mubarak), Muhammad ibn Yazid.(1413 AH.). *Al-Kamil Fi Al-Adab*, research by Muhammad Al-Dali, Beirut: *Al-Rasal Institute*.
20. Atroush, Imam Al-Nasser with the right of Hassan Ibn Ali, (1423 AH.). *Accounting*, research by Abdul Karim Jadban, Saada: *School of Islamic Heritage*.
21. Amin Ameli, S.M. (1986). *Shiite nobles*, Beirut: Dar Al-Ta'rif al-Mutabawat.
22. Barthold, Vasily Vladimirovich. (1979), *A Note on the Historical Geography of Iran*, Vol. II, Tehran: *Toos Publications*.
23. Blazeri, Ahmad Ibn Yahya. (1996). *Ansab al-Ashraf*, research by Soheil Zakar and Riyad Zarkali, Ta al-Awali, Beirut: *Dar al-Fikr*.
24. Bookhart, Titus. (2009). *Fez Shahr-e Islam*, translated by Mehrdad Vahdati, Tehran: *Hekmat*.
25. Biruni, Abu Reihan. (2007). *The works of the rest*, translated by Akbar Danasrasht, Tehran: *Amirkabir*.
26. Bayhaqi, Abu Bakr Ahmad Ibn Hussein.(1416 AH.). *Al-Sunan*, Beirut: *Dar al-Fikr Al-Taba'a, Al-Nashr wa Al-Tizi*.
27. Saghafi, Abu Ishaq Ibrahim. (1995). *Al-Gharat*, translated by Azizullah Atardi, Tehran: *Atard Publications*.
28. Jadban, Abdul Karim Ahmad.(1423 AH.). *Introduction to the calculation of Imam Nasser Al-Haq Al-Hassan Ibn Ali Atroush*, Saada: *Maktab Al-Tarath Al-Islami*.
29. Jadban, Abdul Karim Ahmad.(1423 AH.). *Introduction to the calculation of Imam Nasser Al-Haq Al-Hassan Ibn Ali Atroush*, Saada: *Maktab Al-Tarath Al-Islami*.
30. Chelongar, M.A., Barzegar, E. (2016). *Idrissian government: political, social, economic and cultural history*, Qom: *seminary and university research*.
31. Even, Philip Khalil. (1987). *Arab history*, translated by Abolghasem Payende, Tehran: *Agah Publications*.
32. Hor Ameli, Mohammad Ibn Hassan.(1403 AH.). *Shiite means*, Tehran: *Islamic Publications*.
33. Hassani, Abu al-Abbas.(1422 AH.). *Al-Masabih*, Sanaa: *Imam Zayd Ibn Ali Al-Thaqafiya Institute*.
34. Hossein Mons. (2005). *History and Civilization of the Maghreb*, translated by Hamid Reza Sheikhi, Mashhad: *Astan Quds Razavi and Samat*.
35. Hakimi, Mohammad. (2013). *Al-Hayah*, Qom: *Dalilema*.
36. Humairi, Abdullah Ibn Ja'far.(1413 AH.).*Near the documents, the 1stIssue*, Qom: *Al-Bayt Institute*.
37. Durant, Will. (1986). *History of Civilization*, translated by Ahmad Aram, Tehran: *Scientific and Cultural Publications*.
38. Zarrinkoob, Abdolhossein. (2007). *History of the Iranian people, the tenth*, Tehran: *Amirkabir*.
39. Zamakhshari, Mahmoud Ibn Omar.(Unpublished).*Al-Kashaf*, Beirut: *Dar al-Ma'rifah*.
40. Saadani, A.L. (1981). *Idris, secretary of the state and cause of dispute*, *Journal of All Humanities and Sciences*, Fas, 5-4.

41. Slavi, Ahmad. (1954). Al-Istiqsa Al-Akhbar Dolat Maghrib Al-Aqsa, *Maghrib: Dar al-Bayda*.
- Samhoudi, Ali ibn Abdullah Hassan.(1403 AH.). Wafa al-Wafa with the news of Dar al-Mustafa, research by Abdul Hamid, Mohammad Mohi al-Din, I. Al-Thani, *Beirut: Dar Al-Ahya Al-Tarath Al-Arabi*.
42. Shoushtari, Noorullah Ibn Sharif al-Din. (1998). Majalis al-Mu'minin, edited by Ahmad Abd al-Manafi, *Tehran: Islamieh*.
43. Saduq, Mohammad Ibn Ali. (1988). from the presence of the jurist, research by Ali Akbar Ghaffari, *Qom: Samat*.
44. -----.(1414 AH.), Al-Amali, *Qom: Dar'Al- Saghafeh*.
45. Tabari, Muhammad ibn Jarir. (1996). History of the Messenger and the Queen, translated by Abu al-Qasim Payende, Ch. V, *Tehran: Asatir*.
46. Tusi, Mohammad Ibn Hassan. (1985). Tahdhib al-Ahkam, *Tehran: Dar al-Kitab al-Islamiyya*.
47. ----- . (1415 AH). Rijal, research by Javad Qayyumi, *Qom: Islamic Publishing Institute*.
48. Abdul Razzaq, Mahmoud Ismail. (1989). Administration in the West Al-Aqsa, *Kuwait: Al-Falah School*.
49. Alavi, Ali ibn Muhammad.(1370 AH.). Sira al-Hadi al-Haqq, *Cairo: Dar al-Taqrrib bin al-Madhaheb al-Islamiya*.
50. Fazilat Shami. (1988). History of Zaydia in the second and third centuries AH, translated by Mohammad Saghafi and Ali Akbar Mehdipour, *Shiraz: Shiraz University*.
51. Qalqshandi, Ahmad Ibn Ali.(1407 AH.). The Morning of Living in the Industry of Composition, Commentary by Mohammad Hussein Shams al-Din, *Beirut: Dar al-Kitab al-Almiya*.
52. Katib, Abu al-Hussein.(1387 AH.). Al-Burhan Fi Al-Wujud Al-Bayan, research by Ahmad Matlabo and Khadijeh Al-Hayi, *Baghdad: Al-Ani Press*.
53. Klini, Mohammad Ibn Yaqub. (1983). Al-Kafi, *Tehran: Islamieh*.
54. Mottaqi Hindi, Ali Ibn Hussam al-Din.(1419 AH.). Kunz al-Amal Fi Sunan al-Aqwal wa al-A'fal, research by Muhammad Omar Damiaty, *Lebanon: Dar al-Kitab al-Almiyeh*.
55. Majlisi, Mohammad Baqer. (1984), Bihar Al-Anwar, *Tehran: Islamieh*.
56. Muhali, Ahmad Ibn Muhammad. (1423 AH.). Al-Hada'iq Al-Wardiyyah in the Mana'iq of the Imams of Zaydiyyah, Mohaqeq Al-Murtada Ibn Zayd Al-Muhtoori Al-Hassani, Ch II, *Sanaa: School of the Center for Printing, Publishing and Distribution*.
57. Ismail Mahmoud. (2004). Idrisian - New Findings, translated by Hojjatullah Judaki, *Tehran: Center for the Recognition of Islam and Iran*.
58. Marashi, S.M. (1989).History of Tabarestan Royan and Mazandaran, by Mohammad Tasbihi, Ch III.*Tehran: Shargh*.
59. Maghrizi, Taqi al-Din Ahmad bin Ali. (1998). Al-Maghriziyya Calligraphy, *Cairo: Madbouli School*.
60. Manqari, Nasr Ibn Mazahem. (1991). Peykar Safin, translated by Parviz Atabaki, Ch II, *Tehran: Islamic Revolution Education Publications*.
61. Nisa'i, Hussein bin Nasser. (1420 AH.). Muttah al-Almal, research of Abdullah bin Abdullah Al-Houthi, *Jordan: Imam Zayd bin Ali Al-Thaqafiya Institute*.

62. Nasrullah, Saadoun. (1987). *The State of Administration in the West, Beirut: Dar Al-Nahda Al-Arabiya.*
63. Nu'man Maghribi, Muhammad. (2006). *Dua'im al-Islam, 2nd Issue, Qom: Al-Bayt Foundation.*
64. Nouri, Mirza Hussein.(1418 AH.). *Mustadrak al-Wasa'il, al-Raba'a, Beirut: Al-Bayt Institute for the Revival of Heritage.*
65. Yaghoubi, Ibn Wazih. (1992). *Yaghoubi History, translated by Mohammad Ibrahim Ayati, 6th Issue, Tehran: Scientific and Cultural Publications.*
66. Yaqut Hamwi, Shahab al-Din. (1399 AH.). *Dictionary of Countries, Beirut: Dar Al-Ahya Al-Tarath Al-Arabi.*

B. Articles:

67. Danesh Kia, M.H. (2016). *The status and role of the Idrisian government in Islamic civilization, Shiite Studies, No. 59, 108-79.*
68. Sarafraz, A. (2015). *Shiite rituals on Islamic coins until the formation of Safavid rule, Shiite Studies, 13th year, No. 51, 7-26, 2015.*
69. Montazer Al-Qaim, A., Khoshnoodi, E. (2014), *Study and explanation of the position of the endowments of Imam Ali, Shiite Studies, 12th Year, No. 48, 248-227.*

C. English References

70. Fagerberg, J., Verspagen, B., Srholec, M. (2010). *Innovation and Economic Developmen, In book: Handbook of the Economics of Innovation. Vol. II. , 833-872.*
71. Howden, D. (2016). *Time preference and the process of civilization, International Journal of Social Economics, 43 (4), 382-399.*
72. O'Boyle, E. (2004). *Principles of Economic Justice: Marketplace and Workplace Applications, Forum for Social Economics, 34 (1), 43-60.*
73. Kogabayey, T., Maziliauskas, A. (2017). *The definition and classification of Innovatio, Journal of Business and Public Administration, 59-72.*

فصل‌نامه علمی پژوهش‌های تاریخی (نوع مقاله پژوهشی)
معاونت پژوهش و فناوری دانشگاه اصفهان
سال پنجاه و هشتم، دوره جدید، سال چهاردهم
شماره دوم (پیاپی ۵۴)، تابستان ۱۴۰۱، ص ۵۶ - ۳۹
تاریخ وصول: ۱۴۰۰/۱۰/۸، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۱۲/۱۴

تبیین تأثیر اندیشه و عملکرد اقتصادی امام علی (ع) بر توسعه تمدن اسلامی - با تأکید بر تمدن‌سازی حکومت‌های شیعی

آیت قبادی *

دانش آموخته، گروه فقه و مبانی حقوق اسلامی، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه ایلام، ایلام، ایران
ayat1360gh@yahoo.com

چکیده

فعالیت‌های اقتصادی مسلمانان در سده‌های نخستین اسلامی در قالب نظام اقتصادی اسلام، که به جهش تولید و خلق ثروت انجامید، یکی از عوامل اصلی شکل‌گیری و توسعه تمدن اسلامی بوده است. در تدوین این نظام اقتصادی، شخصیت‌های مختلف و از جمله امام علی (ع) نقش محوری داشته‌اند. امام علی (ع) در دوران خلافت، توانست مجموعه‌ای از اصلاحات به هم پیوسته اقتصادی را به اجرا گذارد و مدلی ناب از نظام‌سازی اقتصادی را عرضه کند. هدف امام (ع)، استقرار عدالت و کسب رفاه برای بیشتر مردم با ریشه‌کنی فقر، فساد و تبعیض بوده است. در این مقاله کوشش شده است که به روش توصیفی-تحلیلی، تأثیر اندیشه و عملکرد اقتصادی امام علی (ع) بر توسعه تمدن اسلامی و به‌ویژه در تمدن‌سازی حکومت‌های شیعی، بررسی شود. یافته پژوهش نشان داده اندیشه و عملکرد اقتصادی امام (ع) در زمینه‌هایی همچون: عدالت اقتصادی، نوآوری اقتصادی، تبیین فقه اقتصادی، سازندگی و آبادانی و توسعه وقف بر توسعه تمدن اسلامی تأثیر داشته است. پیشنهادهای نوآورانه اقتصادی امام (ع)، در دوره خلفای نخستین و در دوران خلافت (۴۰-۳۵ ق)، اثر فزاینده‌ای در انضباط اداری و مالی مسلمانان، افزایش تولید، هویت‌دادن به حکومت اسلامی و تأمین امنیت تجار داشته است. امام (ع) جامع‌ترین نظرها را در زمینه فقه اقتصادی ارائه کرده و نظرهای ایشان نقش محوری در رسمیت‌دادن به فعالیت‌های اقتصادی مسلمانان داشته است. از طرفی حکومت‌های علویان طبرستان، فاطمیان و زیدیان یمن، از آرای فقهی امام (ع) در زمینه اقتصادی استفاده کرده‌اند. اهتمام امام (ع) در زمینه آبادانی و توسعه وقف، باعث تأمین نیازهای محرومان، ایجاد اشتغال، رایج‌شدن فرهنگ کار و تلاش در بین مردم و شکل‌گیری نظام وقف شده است. همچنین حکومت‌های ادریسیان، علویان طبرستان و زیدیان یمن، با الگوپذیری از گفتمان عدالت‌خواهانه امام (ع)، به نظام‌سازی اقتصادی پرداخته‌اند که پیامد آن، ممانعت از تبعیض، تعدیل مالیات‌ها، فقرزدایی و رونق تولید بوده است.

واژه‌های کلیدی: امام علی (ع)، تمدن اسلامی، اندیشه اقتصادی، حکومت‌های شیعی.

* نویسنده مسؤول

2322-5181/ © 2022 The Authors. Published by University of Isfahan

This is an open access article under the CC-BY-NC-ND 4.0 License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

doi <http://dx.doi.org/10.22108/jhr.2022.131959.2297>

[20.1001.1.20086253.1401.14.2.4.2](https://doi.org/10.22108/jhr.2022.131959.2297)

بیان مسئله

در فرآیند تمدن سازی، اقتصاد یکی از عوامل اصلی است و «بدون داشتن پول و قدرت اقتصادی، تمدن ساخته نمی‌شود» (دورانت، ۱۳۶۵: ۳/۱) و درواقع تمدن «دست‌آورد رونق و شکوفایی اقتصادی» (Howden, 2016: p388) است. یکی از شاخصه‌های اصلی دین اسلام، اهتمام به مباحث اقتصادی در قالبی نو و هدفدار، با هدف تنظیم روابط اقتصادی، تأمین نیازها، کسب رفاه دنیوی و سعادت اخروی انسان‌ها بوده است. مسلمانان در قالب این نظام اقتصادی نوین، همراه با نیروی انسانی کارآمد، امکانات طبیعی و فن‌آوری جدید، با رونق‌دادن به تولید و خلق ثروت، زمینه «پیدایش تمدن اسلامی» (حتی، ۱۳۶۶: ۵۰) را فراهم کردند. در فرآیند ساخت‌وساز تمدنی مسلمانان، به استناد منابع، به‌واسطه سابقه و جایگاه امام علی (ع) در تاریخ اسلام، اندیشه او در حوزه‌های مختلف دینی، سیاسی، فرهنگی و اقتصادی جامعه اسلامی و پی‌ریزی زیرساخت‌های شکل‌گیری تمدن اسلامی، تأثیر مهمی داشته است. امام علی (ع) در طول حیات خود و به‌ویژه در دوران خلافت (۴۰-۳۵ ق)، به‌خوبی مدلی از نظام‌سازی اقتصاد اسلامی را ارائه کرد. پیوند او به خاندان بنی‌هاشم، که طی سالیان متمادی از فعالان بازرگانی شبه‌جزیره عربستان بوده‌اند (یعقوبی، ۱۳۷۱: ۲۴۲/۱)، آشنایی نزدیک با روند تصمیم‌گیری‌ها و مباحث اقتصادی مسلمانان در دوران حکومت پیامبر (ص)، آگاهی کامل بر مسائل فقهی اقتصادی (ابن ابی‌الحدید، ۱۳۶۳: ۶۶/۱۱) و مشاوره‌های مختلف به خلفای نخستین، ازجمله در

امور مالی و اداره سرزمین‌های عراق (یعقوبی، ۱۳۷۱: ۲۹/۲)، برخی از عواملی بودند که بر توفیق او در ارائه این مدل اقتصادی تأثیر داشتند. افزون بر این، ایشان به مدت پنج‌سال، مقام خلافت را عهده‌دار بود و به‌خوبی با ظرفیت‌ها و مشکلات اقتصادی جامعه اسلامی آشنایی پیدا کرده بود (نهج‌البلاغه: نامه ۵۳). از سویی حضرت در زندگی شخصی، به‌ویژه به سازندگی و آبادانی اهتمام داشت (ابن ابی‌الحدید، ۱۳۶۳: ۲۲/۱) و ازجمله در توسعه وقف کوشا بود (کلینی، ۱۳۶۲: ۷۴/۵). مجموعه این عوامل باعث شد که امام علی (ع) در حوزه اقتصادی، سائب‌ترین نظرها را ارائه دهد و با توجه به سابقه و جایگاه ایشان، طبیعی است که عملکرد و اندیشه اقتصادی حضرت، در فرآیند تمدن‌سازی مسلمانان و به‌ویژه از طرف حکومت‌های شیعی، مورد اعتنا و الگوگیری قرار گرفته باشد.

هدف این مقاله، تبیین تأثیر عملکرد و اندیشه اقتصادی امام علی (ع) بر روند شکل‌گیری و توسعه تمدن اسلامی و الگوبرداری حکومت‌های اسلامی (شیعی) از سیره اقتصادی ایشان است که مسئله اصلی این پژوهش به شمار می‌رود. در این پژوهش سعی شده ابتدا محورهای اصلی، که اندیشه و عملکرد اقتصادی امام علی (ع) در آنها اثرگذار بوده است، به استناد منابع اصلی شناسایی و سپس دستاوردهای اقدامات و اصلاحات اقتصادی امام (ع) در فرایند تمدن‌سازی مسلمانان به‌دقت بررسی شود. در ادامه، الگوگیری حکومت‌های شیعی از سیره امام (ع) در برقراری عدالت اقتصادی بررسی و دستاوردهای آن

تبیین شده است.

فرضیه پژوهش آن است که اندیشه اقتصادی امام علی (ع)، که هدف آن استقرار عدالت و ریشه‌کنی فساد، فقر و تبعیض بوده است، در میان علما، نخبگان، توده‌های مختلف مردم، حکام سیاسی و به‌ویژه حاکمان شیعی، پذیرش و بهره‌برداری شده و به‌عنوان میراثی ارزشمند، در توسعه تمدن اسلامی تأثیر جدی داشته است. این پژوهش در مرحله گردآوری اطلاعات به‌شیوه کتابخانه‌ای و در مرحله بررسی و تبیین، به روش توصیفی - تحلیلی انجام شده است.

پیشینه تحقیق

درباره اقدامات، اصلاحات و اندیشه اقتصادی امام علی (ع)، پژوهش‌های متعددی منتشر شده، اما با عنوان اثر سیره بر توسعه تمدنی مسلمانان، پژوهش مستقلی صورت نگرفته است، هرچند در برخی پژوهش‌ها مشابهت‌هایی یافت می‌شود. میثم موسایی (۱۳۸۰)، در کتاب «مبانی و جهت‌گیری کلی اقتصادی در نهج‌البلاغه»، مبانی کلی حاکم بر رفتارهای اقتصادی امام (ع) را در هشت‌بخش تدوین کرده و نتیجه گرفته است که تحقق عدالت اقتصادی مدنظر امام (ع)، از سه طریق رفع فقر، تعدیل ثروت و حاکمیت روابط عادلانه، امکان‌پذیر است. فصول این کتاب، عنوان‌بندی هماهنگی ندارد و برای همین نویسنده نتوانسته بین مطالب انسجام برقرار کند. همچنین فصل آخر کتاب با عنوان «تأملی بر محتوای نظام اقتصادی از دیدگاه اسلام»، به مبانی و جهت‌گیری اقتصادی حاکم بر نهج‌البلاغه ربط ندارد. در «دانشنامه امام علی (ع)» (۱۳۸۵)، جلد هفتم، آرای امام (ع) در قالب موضوعاتی، شامل مبانی فلسفی

نظام اقتصادی، راهکارهای دستیابی به عدالت اقتصادی، دنیا و آخرت، زهد و قناعت، فقر و غنا، اقدامات عمرانی و اقتصادی، دولت و سیاست‌های اقتصادی، بیت‌المال، اصلاحات اقتصادی و بازار بررسی شده است که نویسنده با تمرکز بر مطالب فلسفی و دینی، نتوانسته نظام اقتصادی مدنظر امام (ع) را تبیین کند. اصغر منتظرالقائم (۱۳۹۱)، در بخش دوم کتاب «تمدن‌سازی نبوی و علوی»، ابتدا مفهوم تمدن‌سازی علوی به‌معنای برنامه‌های راهبردی مطلوب نظام‌سازی برای بنیان مدنیت نوین را توضیح داده و سپس به‌صورت مختصر، برنامه‌ها و اقدامات امام (ع) را برای رفاه اقتصادی جامعه و استقرار عدالت معرفی کرده است. رضا حسینی (۱۳۹۳)، در کتاب «سیره اقتصادی امام علی (ع)»، سیره امام (ع) را در دو بخش تولید و مصرف بررسی کرده، اما به عنصر توزیع اشاره نکرده است که ضلع سوم اقتصاد است. مرضیه اکاتی و دادخدا خدایار (۱۳۹۳)، در مقاله «نقش امام علی (ع) در گسترش تمدن اسلامی؛ مطالعه موردی توزیع اقتصادی»، شیوه توزیع در حکومت امام (ع) را در راستای برقراری عدالت تشریح کرده‌اند، اما برخلاف انتظار، اصلاحات اقتصادی امام (ع) را بررسی کرده و به نقش امام (ع) در توسعه تمدن اسلامی هیچ اشاره‌ای نکرده‌اند. محمدحسین دانش‌کيا (۱۳۹۶) نیز در مقاله «وضعیت و نقش دولت ادریسیان در تمدن اسلامی»، رفتارهای خاص حکام ادریسی، همچون التزام به مشورت، دوری از فریب‌کاری و نیرنگ، برابری اجتماعی و پرهیز از کاخ‌نشینی را بررسی کرده و به تناسب، مطالبی را در زمینه انطباق رفتار آنان با سیره امام (ع) به‌صورت خیلی کوتاه ارائه داده است که به‌علت اختصار و استفاده نکردن از منابع اصلی، به هیچ وجه معنای مدنظر را به خواننده منتقل نمی‌کند. این

۱- پیروی حکومت‌های شیعی از گفتمان

عدالت‌خواهانه امام علی (ع)

عدالت اقتصادی، جزء عدالت اجتماعی است که هدف غایی آن ایجاد فرصت برابر، برای تشکیل زندگی آبرومندانه، مولد و خلاق، برای همه افراد جامعه است (O'Boyle, 2004: p 49).

بنا به نظر امام علی (ع)، عدالت یکی از «پایه‌های چهارگانه ایمان» (نهج البلاغه: حکمت ۳۱) و «ترازوی خداوند برای بندگان» (آمدی تمیمی، ۱۳۷۸: ۴۲۲/۱) است که التزام به آن، «رضایت‌مندی مردم» (نهج البلاغه: نامه ۵۳) و قرارگرفتن جامعه بر مدار «تعادل» (نوری، ۱۴۱۸ ق: ۱۱/۳۱۹) را به همراه دارد.

امام (ع) در دوران خلافت، مدلی ناب از حکمرانی را ارائه کرد که عدالت اقتصادی (جدول ۱)، یکی از ارکان اصلی آن بوده است.

پژوهش‌ها بیشتر سیره اقتصادی امام علی (ع)، اقدامات و اصلاحات اقتصادی امام (ع) در دوران خلافت، نظام اقتصادی مطلوب مدنظر امام (ع) و رفتار اقتصادی حضرت را واکاوی کرده و به تأثیر اندیشه و عملکرد اقتصادی امام (ع) در دوره‌های بعدی و در شکل‌گیری و توسعه تمدن اسلامی نپرداخته‌اند. مقاله پیش رو به‌طور منسجم، زوایای مختلف تأثیر اندیشه اقتصادی امام (ع) بر توسعه تمدن اسلامی را بررسی کرده است.

محورهای اثرگذاری اندیشه امام علی (ع) بر توسعه تمدن اسلامی

اندیشه اقتصادی امام علی (ع) در روند شکل‌گیری و توسعه تمدن اسلامی، در محورهای متعددی اثرگذار بوده است که در ادامه بررسی و تحلیل می‌شود:

جدول ۱: راهکارهای برقراری عدالت اقتصادی توسط امام (ع)

ردیف	متغیر اثرگذار	سیره امام علی (ع)
۱	تغییر نگرش مردم و مسئولان	- ترغیب کارگزاران به ساده‌زیستی (نهج البلاغه: خطبه ۲۰۹). - التزام کارگزاران به امانت‌داری و حفاظت از بیت‌المال (منقری، ۱۳۷۰: ۳۸). - تأکید بر عادلانه‌بودن مراودات اقتصادی (نهج البلاغه: نامه ۵۳).
۲	شفافیت اقتصادی	- پاسخ‌گویی به مردم: «اگر درباره تو ستم را گمان بردند، دلیل خود را برایشان شفاف آشکار کن و با این شفاف‌سازی، گمان‌های بد ایشان را از خویش بگردان» (نهج البلاغه: نامه ۵۳). - دسترسی مردم به اطلاعات: «هان بدانید که حق شما در نزد من آن است که هیچ رازی را جز در جنگ از شما پنهان ندارم» (همان: نامه ۵۰). - مجازات مفسدین: توبیخ اشعث بن قیس، فرماندار آذربایجان، (همان: نامه ۵) و مصقله بن هبیره شیبانی، فرماندار اردشیر خوره (همان: نامه ۴۳) به سبب سوءاستفاده از بیت‌المال. - ممانعت از هرگونه سهم‌خواهی و انحصارطلبی نزدیکان (همان: نامه ۵۳).

۳	تقسیم مساوی بیت‌المال	- تقسیم بیت‌المال به صورت مساوی بین آحاد مردم (ثقفی، ۱۳۷۳: ۴۶). - نبود تمایز بین موالی و اعراب در پرداخت‌های بیت‌المال (ابن ابی الحدید، ۱۳۶۳: ۴۲/۷-۳۷).
۴	فقرزدایی	- بیزاری امام (ع) از فقر: «فقر و تهیدستی مرگ بزرگ است» (نهج البلاغه: حکمت ۱۵۴). - تعیین مکانیسم برای پرداخت سهم از بیت‌المال به فقرا و ضعفا (نهج البلاغه: نامه ۵۳). - تعیین سهم برای افراد از کار افتاده از بیت‌المال (طوسی، ۱۳۶۴: ۲۹۳/۶).

(محمود اسماعیل، ۱۳۸۳: ۶۱) دعوت کرد که این تصمیم در تاریخ شمال آفریقا بی سابقه بوده است. این روش ادریسیان، یادآور رویکرد امام (ع) در تقسیم مساوی اموال بیت‌المال، مابین اعراب و موالی در آغاز حکومت است (ابن ابی الحدید، ۱۳۶۳: ۴۲/۷-۳۷).

- زمامداران ادریسی، ساده زیست بودند و از زندگی اشرافی دوری می‌گزیدند و به این لحاظ «هیچ مورخی ننوشته است که ادریسیان صاحب کاخ‌های کذایی بوده‌اند و یا زندگی را با خوشگذرانی و غرقه شدن در ناز و نعمت گذرانده‌اند» (حسین مونس، ۱۳۸۴: ۳۸۰/۱). این رویکرد ادریسیان، «به احتمال زیاد برگرفته از سبک حکومتی امام علی (ع) بوده است» (دانش کیا، ۱۳۹۶: ۹۰).

- ادریسیان در ایجاد نظام مالی، از «اصول شیعی جمع‌آوری مالیات پیروی» (عبدالرزاق، ۱۹۸۹: ۶۰) کرده‌اند که بر تعدیل مالیات‌ها تأکید داشت و بنابراین هنگامی که ادریس اول به حکومت رسید، «خراج‌های سنگین را برداشت و در شیوه وصول مالیات‌ها بازنگری کرد» (سلاوی، ۱۹۵۴: ۱۵۷/۱). نظام مالیاتی ادریسیان، از علل اصلی رونق اقتصادی مغرب در این زمان بوده است (نصرالله سعدون، ۱۹۸۷: ۱۴۸).

بخش عمده‌ای از رفتار حکام ادریسی^{*}، تحت تأثیر اندیشه امام علی (ع) بوده است. ادریس بن عبدالله (۱۷۵-۱۷۲ ق)، مؤسس این حکومت، از شاگردان امام صادق (ع) بوده است (طوسی، ۱۴۱۵ ق: ۱۶۲) که در قیام علوی فح در سال ۱۶۹ ق شرکت داشت و به ناچار به مغرب فرار کرد (یعقوبی، ۱۳۷۱: ۴۰۷/۲). همچنین سکه‌های ضرب شده از طرف ادریسیان، با عبارت «علی خیرالناس بعد النبی، کره من کره و رضی من رضی»، (سعدانی، ۱۹۸۱: ۲۴) بر امامت و برتری امام علی (ع) تأکید داشته است. ادریسیان به سان حکام قبلی شمال آفریقا رفتار نکردند، بلکه براساس آموزه‌های علوی، اصلاحاتی به شرح ذیل انجام دادند:

- ادریسیان، در بین مردم به «برابری اجتماعی تأکید داشتند و عنصر عرب را بر بربر ترجیح نمی‌دادند» (نصرالله سعدون، ۱۹۸۷: ۱۳۴). چنانکه ادریس اول در اولین خطبه خود، مردم را به «کتاب خدا، سنت پیامبر (ص)، عدالت و بهره‌برابر»

^{*} باید در نظر گرفت هیچ کدام از این شخصیت‌ها که اشاره می‌شوند، به سیره امام (ع) التزام کامل نداشته و فقط بعضی از رفتار آنان به پیروی از سیره امام (ع) انجام گرفته‌اند.

- محمد بن ادریس (۲۱۳-۲۲۱ ق) در آغاز حکومت، دستور داد اموال نگهداری شده در خزانه را بین مردم به صورت مساوی تقسیم کنند (امین عاملی، ۱۳۷۶: ۱۴۱/۴۵) که این روش او، یادآور عملکرد امام علی (ع) در اولین روز استقرار بر خلافت است (ثقفی، ۱۳۷۳: ۴۶).

دادگری ادریسان، تحسین مورخان را به همراه داشته است، چنانکه ابن خلدون اذعان دارد که «مردم هنوز از ادریسیان به نیکی یاد می کنند و بازماندگان آنها همچنان در فاس اقامت دارند» (ابن خلدون، ۱۳۶۳: ۴۸/۱). همچنین تیتوس بوکهارت در سال ۱۹۳۵ در توصیف مقبره ادریس اول نوشته است: «مسجد و مقبره ادریس اول در کوه زرهون، قلب تمامی مراکش و حریمی که مقبره ادریس دوم را در میان می گیرد نیز به لحاظ موقعیت و هم به لحاظ معنا، قلب فاس به شمار می رود» (بوکهارت، ۱۳۸۸: ۱۱۶). عدالت خواهی ادریسیان زمینه ساز عبور از بدویت به شهرنشینی و شکوفایی فرهنگ و تمدن اسلامی در شمال آفریقا شد که در این زمینه به دلایل ذیل استناد می شود:

- التزام به عدالت و نبود تبعیض از سوی حکام ادریسی، زمینه ساز پیوستن قبایل مختلف بربر، اعراب شمال آفریقا و اندلس به ادریسیان شد (ابن ابی زرع، ۱۹۷۲: ۱۷-۱۸).

- عدالت خواهی حکام ادریسی، حمایت گسترده مردم را از آنان به همراه داشت و ادریسیان با استفاده از این موقعیت، موفق به نظام سازی سیاسی مبتنی بر «امامت شورایی» (حسین مونس، ۱۳۸۴/۳۷۷) شدند.

- اقدامات حکام ادریسی، زمینه یکجانشینی و توسعه شهرسازی را در قلمرو آنان فراهم کرد، چنانکه شهرهایی همچون «فاس»، «الحج ر»، «بابا قلام» و «مسيله» در این دوره احداث شد (ابن

خلدون، ۱۳۶۳: ۱۷/۳).

- در این دوره تجارت و کشاورزی توسعه یافت (همان منبع: ۱۷/۳) و شهرهای «فاس»، «مسيله»، «الحجر» (ادریسی، ۱۴۰۹ ق: ۱-۸۶) و «بصره» (ابن حوقل، ۱۹۳۸: ۸۰/۱) رونق یافتند و به کانون ثروت تبدیل شدند که یکی از پیامدهای این موضوع، مهاجرت تعداد زیادی از بازرگان و صنعتگران به این شهرها بود (حسین مونس، ۱۳۸۴: ۳۵۹/۱).

- انسجام و وحدت، برقراری امنیت، نظام سازی سیاسی و اقتصادی، توسعه تجارت و کشاورزی و جذب نخبگان و مهاجران در قلمرو ادریسیان، زمینه زایش فرهنگ و تمدن اسلامی در این مناطق را فراهم کرد و «فاس به مرکزی برای پرورش علم، فرهنگ، تعلیم و تذهیب تبدیل شد» (چلونگر، برزگر، ۲۱۹).

در همین راستا حاکمان علوی طبرستان، به پیروی از سیره امام علی (ع) التزام داشته اند. حسن بن زید (۲۷۰-۲۵۰ ق)، بعد از استقرار بر قدرت دستور داد که مردم را «به کتاب خدا، سنت رسول خدا (ص) و آنچه که از امیرمؤمنان و پیشوای پرهیزگاران، امام علی بن ابی طالب (ع)، در اصول و فروع دین رسیده است فرا بخوانند و برتری آن حضرت را بر تمامی امت آشکار کنند» (امین عاملی، ۱۳۷۶: ۸۳/۵).

همچنین، ناصر اطروش (۳۰۴-۳۰۱ ق)، از اصحاب امام هادی (ع) و امام عسکری (ع) (طوسی، ۱۳۶۴: ۳۸۵)، که روایات متعددی را از ائمه نقل کرده است، (صدوق، ۱۴۱۴ ق: ۹۴) «مردی عادل و نیک سیرت»، (ابن خلدون، ۱۳۶۳: ۵۷۱/۲) بود که «مردم در عدالت و حسن رفتار و به پا داشتن حق» (طبری، ۱۳۷۵: ۱۴۹/۱۰) هیچ کس را مانند او ندیده بودند.

او بعد از استقرار بر قدرت، تلاش فزون تری را برای برقراری عدالت انجام داد و به اصلاحاتی به

شرح ذیل مبادرت کرد:

- استقرار عدالت، مستلزم وجود اساس‌نامه حکومتی و مدیریتی است که أطروش در این زمینه، کتاب «الاحتساب» را با هدف تبیین اداره شهر و با تأکید بر روایات امام علی (ع) (اطروش، ۱۴۲۳ ق: ۱۱) تألیف کرد.

- او به صورت ویژه‌ای، برای برقراری برابری اجتماعی (طبری، ۱۳۷۵: ۱۴۹/۱۰) تلاش کرد و در این راستا، «رسم کدخدایی و مالکیت کدخدا بر اموال، زن و فرزندان را برانداخت و همه مردم را در یک رتبت قرار داد» (بیرونی، ۱۳۸۶: ۲۶۸) که این رویکرد مبتنی بر آموزه‌های علوی بوده است.

- اهتمام برای تعدیل ثروت، با استفاده از مکانیسم‌های مختلف و ازجمله بازنگری در شیوه وصول مالیات‌ها و ملغی کردن مالیات‌های سنگین (ابن خلدون، ۱۳۶۳: ۵۷۰/۲)، یکی از اصلاحات اطروش بود، چنانکه بعد از استقرار در شهر آمل، پیشنهاد یکی از کارگزاران طاهری مبنی بر امکان وصول مالیات ششصد هزار درهمی از زمین‌های این منطقه را رد و تأکید کرد که اخذ مالیات فقط در چارچوب شرع انجام خواهد گرفت (نسائی، ۱۴۲۰ ق: ۱۸۵).

- التزام به ساده‌زیستی و اجتناب از زندگی اشرافی‌گری، چنانکه پیشنهاد احداث عمارت اشرافی را نپذیرفت و گفت: «من برای تخریب و انهدام (تجمل) آمده‌ام، نه برای ساخت عمارت» (حسنی، ۱۴۲۲ ق: ۶۰۶).

- اختصاص مالیات‌های جمع‌آوری شده به امور عام‌المنفعه، برای تغییر در اوضاع زندگی مردم (ابن اثیر، ۱۳۷۱: ۸۲/۸).

- تأکید بر برابری حقوق خود به عنوان حاکم با سایر مردم، چنانکه گفته است: «ای مردم، بین من و

شما هیچ فاصله‌ای نیست و بر در سرای من، هیچ نگهداری وجود ندارد» (جدبان، ۱۴۲۳ ق: ۲۶).

همچنین حسن بن قاسم (۳۱۶-۳۰۴ ق) در عامل به «عدل و ترفیه خلائق مشغول بود و روزهای ایام سبع را قسمت کرده بود بر مصالح دین و دنیا و یک روز را به تدبیر ملک و اقطاعات، روز آدینه را به عرض مجوس و قضای اهل جرایم و البته حوالت هیچ مهم از مهمات شرعی و دیوانی را به کسی نکردی و همه به نظر و رأی خویش فرمودی و هیچکس نگذاشتی که به ضعیف به اندک و یا بسیار تسلط کند و آمل در عهد او آسوده بود» (ابن اسفندیار، ۱۳۸۹: ۳۰۹/۱).

پیامد اقدامات و اصلاحات حکام علوی که مردم نواحی شمال ایران در «هیچ‌زمانی مثل آن ندیده بودند» (بارتولد، ۱۳۵۸: ۲۳۷)، زمینه گسترش اسلام (ابن خلدون، ۱۳۶۳: ۵۷۰/۲)، ساخت مدارس و مساجد در شهرها و روستاها (حسنی، ۱۴۲۲ ق: ۶۱۱)، توسعه علوم و معارف دینی (جدبان، ۱۴۲۳ ق: ۲۷) و برقراری رفاه (زرین کوب، ۱۳۸۶: ۱۳۹/۲) را فراهم کرد.

در همین راستا حکام زیدی یمن، به پیروی از نظرهای امام علی (ع) التزام داشته‌اند، چنانکه یحیی بن حسین که به «عدالت، فقاها» (فضیلت شامی، ۱۳۶۷: ۲۳۲) و ساده‌زیستی (ابن عنبه، ۱۴۱۷ ق: ۱۶۶) مشهور بوده، به پیروی از امام علی (ع) (مجلسی، ۱۳۶۳: ۱۷۶/۶۹)، از کارگزاران و مأموران خود در مناطق مختلف، عهد و پیمان گرفته است که پشتوانه اصلی دستورات محوله از طرف او باشد (مُحلی، ۱۴۲۳ ق: ۲۳۹/۲).

همچنین یحیی بن حسین همچون امام علی (ع) (نهج البلاغه: نامه ۵)، مسئولیت را در حکم امانت الهی می دانست و کارگزاران حکومتی را موظف می کرد که مالیات ها را براساس توانایی افراد وصول و از اعمال هرگونه ستمی بر مردم خودداری کنند. همچنین افراد ناتوان از پرداخت مالیات معاف باشند و سهمی از این اموال (مالیت های جمع آوری شده) هم برای فقرا اختصاص یابد (علوی، ۱۳۷۰ ق: ۴۵).

۲- نوآوری اقتصادی

نوآوری در لغت به معنای «ابتکار، ابداع، اختراع و نوآفرینی» است و در اصطلاح «اختراع یا ایده ای نو است که در عمل به کار گرفته شود و ارزش افزا باشد» (Kogabayey , Maziliauskas, 2017: p 60). نوآوری، یکی از مهمترین عوامل افزایش تولید، مدیریت بهتر منابع، ارتقای سطح بهره وری، جذب سرمایه گذاری و توسعه اقتصادی است (Fagerberg et al, 2010: p 18) که در معارف دینی نیز به صورت ویژه این موضوع بررسی شده است (سوره بقره: آیه ۱۱۷).

به استناد منابع، امام علی (ع) اقدامات نوآورانه ای به شرح ذیل در حوزه اقتصادی انجام داده است:

۱- دوره خلفای نخستین

با تشکیل خلافت اسلامی، خلفا در امور مختلف و ازجمله مباحث اقتصادی با امام علی (ع) مشورت می کردند و امام (ع) هم نظرهای نوآورانه خود را در اختیار آنان قرار می داد:

الف-قراردادن هجرت رسول خدا (ص)

به عنوان مبدأ تاریخ اسلام

در دوره خلیفه دوم، قلمرو مسلمانان توسعه یافت و اموال زیادی از نواحی فتح شده به مدینه فرستاده می شد؛ اما چون مسلمانان مبدایی برای تاریخ خود منظور نکرده بودند، در امور اجرایی و مالی برای خلیفه و کارگزاران نواحی مختلف مشکلات و نابسامانی های عمده ای پیش آمد. زمانی که برای خلیفه دوم مُحرز شد که ادامه وضع موجود امکان پذیر نیست، با صحابه رسول خدا (ص) در این زمینه مشورت کرد. عده ای تاریخ رومی (میلادی) و عده ای هم تاریخ ایرانی را پیشنهاد دادند. در این جمع امام علی (ع)، پیشنهاد کرد به دلیل اهمیت موضوع هجرت رسول خدا (ص) از مکه به مدینه، آن را مبدأ تاریخ اسلام قرار دهند (یعقوبی، ۱۳۷۱: ۲۹/۲). عده ای از حاضران و ازجمله خلیفه وقت، پیشنهاد امام (ع) را پذیرفتند و عمر دستور داد که از آن پس هجرت پیامبر (ص) از مکه به مدینه، مبدأ تاریخ اسلامی قرار گیرد (ابن عساکر، ۱۴۱۵ ق: ۳۷/۱).

این پیشنهاد به مشکلات و نابسامانی های موجود مالی و اداری پایان داد، زمینه برقراری نظم و انضباط در وصول مالیات های اسلامی در نقاط مختلف را فراهم کرد و به خلافت اسلامی هویت بخشید.

ب- ارائه الگوی اخذ خراج سرزمین های سواد

عراق

از جمله مسائلی که در دورهٔ خلیفهٔ دوم ابهام پیدا کرد، تعیین تکلیف زمین‌های سواد عراق بود که «سپاهیان اسلام در دوران خلافت عمر بن خطاب بر آن دست یافتند» (طوسی، ۱۳۶۴: ۳۳/۲).

عمر ابتدا قصد داشت سرزمین عراق را میان مسلمانان تقسیم کند و دستور داد آنها را بشمارند، پس دید که به هر مرد (مجاهد)، سه نفر از کشاورزان (که همان علوج بودند) می‌رسد و برای همین در این زمینه با اصحاب مشورت کرد (ابو عبید، ۱۴۰۸ق: ۷۴).

بعضی از اصحاب ایدهٔ او را پذیرفتند، اما وقتی خلیفهٔ دوم از امام علی (ع) در این زمینه نظر خواست، امام (ع) با دوراندیشی گفت: «اگر امروز آنجا را تقسیم کنی برای آیندگان چیزی نخواهد ماند، آنجا را به صاحبانش واگذار کن تا برای ما و آیندگان هر دو سود داشته باشد». عمر ضمن تأیید و پذیرش پیشنهاد امام (ع)، گفت: «خدا تو را توفیق دهد» (یعقوبی، ۱۳۷۱: ۳۹/۲).

این پیشنهاد مبتنی بر مصالح اسلام و مسلمانان و رعایت مبانی فقهی بود که منافع فاتحان و مردمان ساکن در این سرزمین‌ها را توأمان حفظ می‌کرد.

۲- دوران خلافت (۴۰-۳۵ ق)

امام علی (ع) در دوران خلافت، مبادرت به انجام اصلاحات اقتصادی کردند و نوآوری‌هایی به شرح ذیل داشتند:

الف- توسعه و رونق بازار کوفه

بنا به نظر امام (ع)، بازار محل فراهم آوردن کالاهای اساسی جامعه و یکی از راه‌های توسعهٔ اشتغال و ارتقای سطح درآمدهای مردم بود، چنانکه فرموده است: «به دادوستد پردازید که مایهٔ بی‌نیازی از آنچه در اختیار مردم است، می‌باشد» (کلینی، ۱۳۶۲: ۱۴۹/۵).

امام (ع) اعتقاد داشت که «بازار مسلمانان مانند مسجد آنان است و کسی که در مکانی از بازار از دیگران پیشی گیرد، تا شب از دیگران به آن مکان سزاوارتر است» (نعمان مغربی، ۱۳۸۵: ۲۲/۲)؛ بنابراین با این رویکرد هنگام حضور در کوفه، از هرگونه انحصارطلبی تجار پرنفوذ برای تصاحب مغازه‌هایی جلوگیری کرد که موقعیت بهتری داشتند و آنان فقط اجازه داشتند مدت معینی از این مغازه‌ها استفاده کنند (بیهقی، ۱۴۱۶ ق: ۱۰۹/۹).

همچنین امام (ع) به واسطهٔ اینکه از گرفتن حق‌الاجارهٔ مغازه‌های بازار کراهت داشت (صدوق، ۱۳۶۷: ۹/۷)، آنها را به صورت رایگان به تجار واگذار می‌کرد (بیهقی، ۱۴۱۶ ق: ۱۰۹/۹) که این روش تا سال ۵۱ هجری در کوفه استمرار داشت (ابن شبه نمیری، ۱۴۱۰ ق: ۷۱/۱۴).

امام علی (ع)، بر دخالت دولت برای تنظیم بازار در راستای حفظ منافع مردم و حکومت تأکید داشت (نهج البلاغه: نامهٔ ۵۳)، تا آنجا که شخصاً بر بازار شهر کوفه نظارت کرده است. امام حسین (ع) در این زمینه

می فرماید: «امیر المؤمنین (ع) در کوفه بر مرکب سوار می شد و از همه بازارهای کوفه بازدید می نمود» (نعمان مغربی، ۱۳۸۵: ۵۳۸/۲).

امام (ع) همچنین احتکار بازاریان را «عامل محرومیت (بحران)» (همان منبع: ۳۵) می دانست و بنابراین در مقام عمل، به شدت با احتکار مقابله می کرد و از جمله، هنگام حضور در کوفه دستور داده «کپه غله احتکار شده یکی از تجار را در کنار رود فرات و درباره دیگر غله ای را که صدهزار درهم قیمت داشته است بسوزانند» (متقی هندی، ۱۴۱۹ ق: ۱۸۲/۴).

این اقدامات موجب تسهیل در دادوستد، شکل گیری رقابت بین فروشندگان، پایین آمدن قیمت ها، رضایتمندی تمام فعالان بازار، ارزش پیدا کردن تمام مغازه های بازار و مانع از شکل گیری هرگونه تبعیض و انحصارطلبی بود. با وجود اینکه سه جنگ داخلی بر امام (ع) تحمیل شد و سرزمین ها، شهرها و روستاهای زیادی ناامن شدند، اما در این مدت هیچ گونه بحران اقتصادی در قلمرو امام (ع) شکل نگرفت، چنانکه امام (ع) با مباحثات فرموده است: «همه مردم کوفه برخوردارند و در آسایش به سر می برند، به طوری که همه از خوراک مناسب (نان گندم)، مسکن و سرپناه کافی و آب سالم استفاده می کنند» (مجلسی، ۱۳۶۳: ۳۲۷/۴۰).

ب- ضرب سکه اسلامی

در سال ۳۷ هجری و در دوره خلافت امام (ع)،

سکه ای به خط کوفی ضرب شد که کلمه «علی ولی الله» بر آن ضرب شده بود (مقریزی، ۱۹۹۸: ۴۶/۱).

کشفیات جدید باستان شناسی بر صحت این مدعا تأکید دارد. سایت لبنانی بنت جمیل، آکادمی ماجیستر «از کشف سکه ای خبر داده است که نخستین درهم اسلامی است. این سکه به دستور امام علی (ع)، در فاصله سال های ۳۵ تا ۴۰ هجری ضرب شده است. محمد فوزی عبداللطیف الثام، رئیس آثار کشف شده در بندر رفح فلسطین، این سکه را معرفی کرده است. بر این سکه سوره اخلاص و در پایین آن آیه «محمد رسول الله ارسله بالهدی و دین الحق لیظهره علی الدین کله و لو کره المشرکون» درج شده است. بر پشت سکه هم «لا اله الا الله/بسم الله» آمده و در بصره ضرب شده است» (سرافرازی، ۱۳۹۴: ۲۶-۷).

ت- تأسیس شرطه الخمیس

از جمله ابتکارات امام (ع)، ایجاد «شرطه الخمیس» بوده است (کاتب، ۱۳۸۷: ۳۹۳) که از فرماندهان آن به مالک بن حبیب ربوعی و اصبع بن نباته اشاره می شود (منقری، ۱۳۷۰: ۱۲۱).

نظر به وجود ناامنی ها و مشکلات زیادی که از طرف عوامل اموی برای ساکنان شهرها فراهم شده بود، تأسیس شرطه الخمیس ابتکاری سازنده بود تا امنیت تجار و بازرگانان و ساکنان شهر کوفه (ابن ابی الحدید، ۱۳۶۳: ۱۹۱/۳) و دیگر شهرها (تقفی، ۱۳۷۳: ۹۱) تأمین شود و در اداره جامعه اسلامی و تأمین نیازهای مردم،

خللی ایجاد نشود.

ج- تأسیس بیت قصص

به علت وسعت زیاد قلمرو حکومت اسلامی، کارگزاران حکومتی، اشراف قبایلی و مأموران مالیاتی به شکل‌های مختلف حقوق مردم را تضییع کردند و در این بین بعضی افراد بی‌پناه بودند که نمی‌توانستند از حقوق خود دفاع کنند. امام علی (ع) بعد از استقرار بر خلافت، با آگاهی از این واقعیت، «اتاقی را اختصاص داد تا اینکه افراد مظلوم و بی‌پناه، مشکلات خود را بنویسند و در آن بيفکنند تا رسیدگی شود»، (قلقشندی، ۱۴۰۷: ۱/۴۷۱) که به آن «بیت قصص» می‌گفتند (ابن ابی الحدید، ۱۳۶۳: ۸۷/۱۷).

۳- تبیین فقه اقتصادی

امام علی (ع)، به واسطه سابقه در اسلام و احاطه بر مبانی قرآنی، از جمله صاحب‌نظران فقه اسلامی است که آرای ایشان در حوزه فعالیت‌های اقتصادی، در محورهای ذیل طرح‌شدنی است:

أ- التزام در فراگیری فقه اسلامی

مسلمانان فعالیت‌های اقتصادی را به رسمیت می‌شناختند که منطبق بر احکام شرعی بود و در این راستا بر طبق نظر امام (ع)، افراد قبل از انجام هرگونه فعالیت اقتصادی، باید بر احکام فقهی مربوط به حرفه تخصصی خود تسلط یابند و بعد فعالیت خود را آغاز کنند (صدوق، ۱۳۶۷: ۱۹۳/۳؛ ۱۹۳/۳). روایت است که شخصی به امام علی (ع) گفت: «می‌خواهم

تجارت کنم». امام (ع) در جواب او فرمود: «آیا احکام الهی را آموختی؟» او پاسخ داد: «برخی از آنها را آموختم»، امام (ع) فرمود: «وای بر تو، کسی که می‌خواهد تجارت کند ابتدا باید دانش و احکام آن را بیاموزد و اگر از حلال و حرام نپرسد در ربا می‌افتد» (نعمان مغربی، ۱۳۸۵: ۱۶/۲).

ب- نظارت دقیق دولت اسلامی بر اجرای

احکام شرعی در بازار

بر طبق نظر امام (ع)، دولت اسلامی وظیفه نظارت بر اعمال و رفتار تجار و برخورد با سودجویان، محترکان، کم‌فروشان و گران‌فروشان را دارد (نهج البلاغه: نامه ۵۳)، چنانکه امام (ع) در شهر کوفه شخصاً بر امور بازار نظارت کرده است (نعمان مغربی، ۱۳۸۵: ۵۳۸/۲).

ج- برخورد با محترکان

بنا به نظر امام (ع)، احتکار از «خصلت‌های مردم جاهلی» (آمدی تمیمی، ۱۳۷۸: ۳۰۴/۲) به حساب می‌آید و چون «محرومیت (بحران)» (نعمان مغربی، ۱۳۸۵: ۳۵/۲) را در سطح جامعه به دنبال دارد، بنابراین حضرت در مقام عمل به شدت با احتکار مقابله کرده است (متقی هندی، ۱۴۱۹: ۱۸۲/۴).

ح- پرهیز از ربا

امام علی (ع)، با بیان اینکه ربا «به آرامی در میان مردم راه می‌یابد و حرکت آن از راه رفتن مورچه بر سنگ سیاه مخفی‌تر است» (حر عاملی، ۱۴۰۳: ۱۲/۱۲)

۲۸۲)، تأکید دارد که تجار و بازاریان قبل از انجام هرگونه فعالیتی، باید با احکام فقهی مربوطه آشنا شوند تا در دام ربا نیفتند (صدوق، ۱۳۶۷: ۱۹۵/۳).

به استناد منابع دولت علویان طبرستان، در تدوین مسائل فقهی از نظرهای امام علی (ع) استفاده کرده‌اند. داعی کبیر شخصاً در میان مردم حضور می‌یافت و به امور رسیدگی می‌کرد و بنابراین هنگامی که در آمل بود، «یک‌روز به مناظره علم فقه و آداب شریعت و قضا بنشستی، روز دیگر به احکام مظلالم، روز دیگر به تدبیر ملک و اقطاعات، روز جمعه به احوال محبوسان و مثل هذا می‌پرداختی و اهل علم و فضل و بیوتات قدیمه را احترام و اعزاز می‌نمودی» (مرعشی، ۱۳۶۸: ۲۱۴).

محمد بن زید (۲۸۷-۲۷۰ ق)، از عالمان و فقیهان صاحب قلم به شمار می‌رفت و سه کتاب شامل «الجامع فی الفقه»، «البیان و الحجه» و «الامامه» را تألیف کرده است (ابن خلدون، ۱۳۶۳: ۵۶۹/۲).

همچنین ناصرکبیر آثار متنوعی در زمینه‌های مختلف فقهی تحریر کرد (طوسی، ۱۴۱۵ ق: ۸۱) و با تخصصی که در فقه زیدی داشت (شوشتری، ۱۳۷۷: ۳۲۰/۱)، نظرهای بدیع و کاربردی را مطرح کرد.

ناصر اطروش، چنانکه گفته شد در راستای نظام سازی سیاسی و اقتصادی یک جامعه مطلوب، رساله الاحتساب را در موضوع حسبه، با تأکید بر روایات امام علی (ع) تألیف کرد. بخشی از این

کتاب، اهمیت جایگاه محتسب و ویژگی‌هایی را تشریح کرده است که محتسب باید برای اجرای قوانین داشته باشد (اطروش، ۱۴۲۳ ق: ۳۸) و سپس مسائل شرعی و فقهی را توضیح داده است که تجار و بازرگانان و عموم مردم بدان نیازمندند (همان منبع: ۴۶-۴۰). او در ادامه از ضرورت نظارت بر بازارها و رعایت حقوق هموعان برای حفظ نظم سخن می‌گوید (همان: ۵۵-۵۱) و سپس برای هر صنفی، برای فعالیت در بازار، دستورالعمل‌هایی را تبیین می‌کند (همان: ۷۰-۵۶).

همچنین دولت زیدیان یمن، در اصول فقهی از پیروان امام علی (ع) بوده‌اند. یحیی بن حسین «تألیفات زیادی داشت و در احکام شرعی مجتهد بود» (ابن خلدون، ۱۳۶۳: ۱۵۷/۳) و از جمله کتاب‌های «الاحکام فی الحلال و الحرام»، «جامع الفقه و الاحکام» و «حسن المعرفه الفنون فی الفقه»، (فضیلت شامی، ۱۳۶۷: ۲۳۴) را تألیف کرده است.

یحیی بن حسین در یکی از نامه‌هایش، از جمله دلایل مشروعیت حکومت خود را تسلط بر احکام شرعی و فقهی عنوان کرده است (علوی، ۱۳۷۰ ق: ۴۵). یحیی در این نامه تأکید دارد که کارگزاران حکومتی در همه حال باید خداوند را بر خود ناظر ببینند، از اموال مردم نگهداری کنند، در جریان گرفتن مالیات براساس احکام شرعی عمل و از اذیت و آزار مردم خودداری کنند، در منزل اجاره‌ای اقامت کنند، از

هرگونه خیانت و پیمان‌شکنی خوداری و از اذیت و آزار ذمیان و سوءاستفاده از اموال آنان اجتناب کنند (همان: ۴۷).

همچنین نظام فقهی حکومت فاطمیان، براساس احادیث امامان شیعه و به ویژه امام علی (ع) و امام صادق (ع) استوار بوده است. معتبرترین اثر فقهی این دوران، کتاب «دعائم الاسلام» تألیف قاضی نعمان بن محمد (م ۳۶۳ ق) است که دربارهٔ باورهای دینی و احکام فقهی اسماعیلی نوشته شده است (ابن خلکان، ۱۴۱۴ ق: ۴۱۵/۵-۴۱۶).

جلد اول کتاب در هفت موضوع، به عبادات اختصاص یافته است، اما جلد دوم این کتاب در قالب ۲۵ عنوان شامل: کتاب‌البیوع (احکام مربوط به خرید و فروش)، ایمان و نذرها، اطعمه، اشربه، طب، لباس (احکام پوشیدنی‌ها)، صید، قربانی‌ها و عقیقه، نکاح، طلاق، عتق، عطایا، وصایا، فرائض (ارث)، دیات، حدود، سراق و محاربین (احکام سرقت و محاربان)، الردء و البدعء (احکام مرتدان و بدعت‌گذاران)، غصب، عاریه، لقطه، القسمء و البنیان (احکام شراکت و بناها)، شهادت، الدعوی و البینات مآداب القضاات به معاملات اختصاص یافته است.

براساس مباحث این کتاب که زیربنای نظام فکری و فقهی حکومت فاطمیان بوده است، نکاتی به شرح ذیل درخور توجه است:

- احکام شرعی و فقهی تمام مسائل اصلی

اقتصادی در حوزهٔ تولید، توزیع و مصرف در این کتاب شرح داده شده است؛

- بیشتر روایات ذکر شده به ترتیب از امام صادق (ع)، امام علی (ع)، رسول خدا (ص) و امام باقر (ع) ذکر شده است؛

- مطالب کتاب به صورت اختصار و شفاف ارائه شده است؛

- بعضی از مطالب کتاب همچون احکام مربوط به صنعتگران (نعمان مغربی، ۱۳۸۵: ۸۷/۲-۸۳) به صورت سؤال و جواب تشریح شده است؛

- از آیات قرآن برای توضیح مطالب مختلف استفاده شده است؛

- به جزئیات مسائل در حوزه‌های مختلف و از جمله در زمینهٔ فعالیت‌های اقتصادی به خوبی توجه شده است.

۴- اهتمام به سازندگی و آبادانی

سازندگی و آبادانی، نقشی تعیین‌کننده در توسعهٔ اقتصادی دارد و در مبانی دینی هم بر این امر تأکید خاصی شده است (سورهٔ هود: آیه ۶۱).

بنا به نظر امام علی (ع)، «یکی از راه‌های تأمین معاش، آبادکردن زمین است» (حر عاملی، ۱۴۰۳ ق: ۳۵/۱۹) و بنابراین مردمانی که زمین و آب دارند و فقر به آنها سایه افکنده است، «از رحمت الهی به دورند» (حمیری، ۱۴۱۳ ق: ۱۱۵).

با این رویکرد، امام (ع) با وجود سابقه و

جایگاهی که داشت، «با دست خود کار می‌کرد، زمین را شخم می‌زد و آبیاری می‌کرد و درخت خرما می‌کاشت» (کلینی، ۱۳۶۲: ۷۵/۵).

همچنین بنا به نظر امام علی (ع)، حکومت‌ها موظف به عمران و آبادانی شهرها و روستاها و ایجاد زیرساخت‌های لازم برای توسعه جامعه‌اند، چنانکه امام (ع) در فرمان خود به مالک اشتر نوشته است:

«به مالک فرزند حارث اشتر فرمان داده، هنگامی که او را به ولایت مصر منصوب کرده است که خراج آن سرزمین را بگیرد و با دشمنان آن جهاد کند و اهل آن را به صلاح کشاند و سرزمین‌ها، شهرها و قرای آن را آباد سازد» (نهج البلاغه: نامه ۵۳).

در بخش دیگری از همین عهدنامه، امام (ع) توصیه می‌کند که مبادا گرفتن خراج بر آبادانی اولویت داشته باشد و یا بدون در نظر گرفتن آن انجام گیرد که در این صورت زمینه نابودی آن سرزمین‌ها و ضعف و تباهی مردم آن جامعه فراهم می‌شود (همان منبع).

بنا به نظر امام علی (ع) اهتمام در سازندگی و آبادانی، مزیت‌هایی به شرح ذیل به همراه دارد:

أ- توسعه اشتغال‌زایی

توسعه اشتغال‌زایی، از جمله پیامدهای سازندگی و آبادانی است، چنانکه امام صادق (ع) می‌فرماید:

«امام علی (ع) با دست خویش بیل می‌زد و زمین را آباد می‌کرد و در هر زمینی که آباد می‌کرد عده‌ای را به کار می‌گرفت و آنگاه زمین دیگر را»

(کلینی، ۱۳۶۲: ۷۴/۵).

ب- تأمین منافع حیاتی جامعه

امام علی (ع)، آبادانی را زمینه‌ساز تأمین منافع حیاتی جامعه و افراد می‌دانست (آمدی تمیمی، ۱/۱۳۷۸: ۳۹۰) و با تعهدی که به این باور داشت، زمین‌هایی را در وادی القری، وادی ترعه و وادی اذنیه با دست خود آباد می‌کرد تا اقشار مختلف مردم از منافع آن بهره‌مند شوند (ابن شبه نمیری، ۱۴۱۰ ق: ۲۳۵/۱).

ت- استفاده بهینه از منابع

امام (ع)، لازمه توسعه اقتصادی و تغییر در وضعیت مالی افراد را استفاده بهینه و حداکثری از منابع خدادادی و طبیعی عنوان کرده‌اند، چنانکه خطاب به یکی از فرماندارانش نوشته است:

«هر نعمتی که خدا به تو داده است، خوب نگهداری (بهره‌برداری) کن و هیچ نعمتی از نعمت‌های خدا را که ارزانی توست، ضایع مگذار و باید اثر نعمتی که خداوند به تو عطا کرده است در تو دیده شود» (حکیمی، ۱۳۹۲: ۴۰/۵).

براساس مفاد این نامه، امام (ع) باید از زمین، آب و طبیعت که نعمت‌های الهی‌اند به صورت درست و دقیق، استفاده حداکثری به عمل آورد تا زمینه کسب ثروت و ارتقای جایگاه افراد در جامعه فراهم شود.

ج- اجتناب از راکد نگه داشتن زمین‌های آباد

بنا به نظر امام (ع)، نباید زمین‌های آباد رها شود، بلکه باید با تمام توان از این زمین‌ها استفاده کرد،

چنانکه فرموده است:

«هرکس از مؤمنان زمینی را آباد کند، آن زمین به او تعلق دارد و فقط باید حقوق مالی آن را در زمان صلح به امام بدهد» (طوسی، ۱۳۶۷: ۴/ ۱۴۵).
از نمونه‌های عینی این عمل در سیره امام (ع)، دستوری بود که حضرت به کارگزار خود قرظه بن کعب نوشت و به او فرمان داد برای اصلاح و ایجاد نهر و آبرسانی به زمین‌های کشاورزی مردم تحت قلمرو خود اقدام کند و هزینه مربوط را از بیت المال بپردازد (یعقوبی، ۱۳۷۱: ۲/ ۲۰۳).

ح- کشاورزی محور آبادانی

بر طبق دیدگاه امام (ع)، محوریت آبادانی جامعه باید توسعه کشاورزی باشد و بنابراین یکی از وظایف اصلی کارگزاران حکومتی توسعه کشاورزی است (حمیری، ۱۴۱۳ ق: ۱۳۸).

۵- توسعه وقف

امام علی (ع) برای خدمات رسانی به مردم و به‌خصوص اقشار فقیر جامعه، به‌صورت ویژه‌ای به توسعه وقف اهتمام داشت و از آن به «ذخیره روز قیامت» (نعمان مغربی، ۱۳۸۵: ۲/ ۳۴۰) تعبیر کرده است. براساس «اسناد موجود، موقوفات امام (ع) شامل وقف بیش از ۱۰۰ حلقه چاه و چشمه‌های بی‌شمار در مناطق گوناگون، وقف نخلستان‌ها و کشتزارهای متعدد و وقف خانه و مسجد و مانند آن است» (منتظرالقائم، خوشنودی، ۱۳۹۳: ۲۲۷).

براساس گزارش منابع، عمده فعالیت‌های

اقتصادی امام (ع) طی سال‌های ۲۵ الی ۳۵ هجری در منطقه ینبع (ابن شهرآشوب، ۱۴۱۱ ق: ۲/ ۱۳۲) در غرب مدینه انجام گرفته است (یاقوت حموی، ۱۳۹۹ ق: ۱/ ۶۵۸).

امام صادق (ع)، در زمینه نحوه واگذاری این زمین‌ها به امام (ع) روایت کرده است:

«پیامبر (ص)، چهارقطعه زمین به امام علی (ع) اقطاع نمود، دو زمین به نام فقیرین و زمین دیگر به نام بثرقیس و الشجره و این دو زمین در منطقه عالیه در نزدیکی بنی قریظه قرار داشت» (مجلسی، ۱۳۷۰: ۲۳/ ۸۳).

همچنین عمار یاسر، نقل کرده است که پیامبر (ص)، ذی‌العشیره را به امام (ع) اقطاع داد و عمر بن خطاب، نیز قطعه زمین دیگری را به او اقطاع داد و امام (ع) شخصا قطعه دیگری هم خرید و به همین دلیل اموال علی (ع) در ینبع از چشمه‌های متفرقی تشکیل شده است (ابن کثیر، ۱۴۰۷ ق: ۱/ ۲۲۱).

درباره علت نامگذاری این منطقه به ینبع در منابع، دو روایت به شرح ذیل ذکر شده است:

۱- یاقوت حمومی، علت نامگذاری این منطقه به ینبع را چشمه‌های فراوان (۱۷۰ چشمه) ذکر کرده است (یاقوت حموی، ۱۳۹۹ ق: ۱/ ۶۵۸).

۲- امام صادق (ع)، روایت کرده است، هنگامی که امام علی (ع) در این زمین چاهی حفر

کردند که آب از درون آن مانند جوشیدن خون از گردن شتر می جوشید و به همین مناسبت، نام ینبع را به معنای جوشیدن آب از زمین بر آن نهادند (کلینی، ۱۳۶۲: ۵۴/۷).

یکی از چشمه‌های معروف منطقه ینبع که به دست امام (ع) حفر شد، «عین ابی‌نیزر» نام داشت (سمهودی، ۱۴۰۳: ۱۲۷/۱). خود ابی‌نیزر، که امام (ع) این چشمه را به نام او نامگذاری کرده بودند، در تشریح نحوه حفر این چشمه گفته است:

من در دو زمین زراعی علی بن ابی‌طالب (ع) به نام‌های «عین ابی‌نیزر» و «بغیغه» مشغول کار بودم که یکبار امام (ع) به آنجا آمدند و کلنگ را برداشتند و به درون چاه رفتند و مشغول کندن شدند، ولی ابی‌برنیامد، برای همین از آنجا بیرون آمدند. امام (ع) چندی بعد عرق از پیشانی پاک کردند و باز کلنگ را برداشتند و به درون چاه رفتند و پیوسته کلنگ می‌زدند تا اینکه به ناگاه آب فوران کرد و از زمین بیرون جست (الازدی ۱۴۱۳: ۱۱۲۷/۳). امام (ع) به سرعت از چاه بیرون آمدند و فرمودند: خدا را گواه می‌گیرم که این چشمه آب، وقف است (کلینی، ۱۳۶۲: ۵۴/۷). آنگاه قلم و کاغذ خواست و چنین نوشت: «این چیزی است که بنده خدا، علی‌امیرمومنان آن را به فقیران مدینه و در راه ماندگان وقف کرد» (زمخشری، بی تا: ۳۸۸/۴).

«بغیغه» نام چاه دیگری است که امام (ع) در این

منطقه وقف کرده و گفته شده است «چاهی بوده نزدیک منطقه رشا در اطراف مدینه» (ابن شبه نمیری، ۱۴۱۰: ۲۲۳/۱) که خود مشتمل بر چندین چشمه دیگر بود به نام‌های خیف، الأراک، خیف لیلی و خیف بسطاس (سمهودی، ۱۴۰۳: ۲۷۷/۳) که امام (ع) آنها را وقف بینوایان و فقرا (حر عاملی، ۱۴۰۳: ۱۹۶/۱۹) کرده است.

در وصیت‌نامه امام (ع)، به صورت واضح، لیست موقوفات حضرت مندرج است:

- ۱- تمام اموالی که در ینبع دارم، آنچه (آب‌هایی) مال من است و نیز پیرامون آنها را وقف کردم؛
 - ۲- ثلث آنچه در وادی القری دارم؛
 - ۳- هر آنچه که در دیمه (وادی ترعه) دارم؛
 - ۴- هر آنچه را که در اذینه (اذینه) دارم؛
 - ۵- فقیرین، در راه خداوند وقف است (کلینی، ۱۳۶۲: ۵۱/۷؛ ابن شبه نمیری، ۱۴۱۰: ۲۲۸/۱-۲۲۵).
- اهتمام امام (ع) بر توسعه وقف، با توجه به سابقه و جایگاه حضرت، از عوامل اصلی شکل‌گیری نظام وقف در جامعه اسلامی بوده است.

نتیجه

یکی از رئوس اصلی برنامه اصلاحات امام علی (ع) در دوران خلافت، نظام‌سازی اقتصادی با هدف ریشه‌کنی فقر، فساد و تبعیض، استقرار عدالت و کسب رفاه عمومی برای اکثریت افراد جامعه بوده است که با وجود تحمیل سه‌جنگ داخلی بر حضرت

و شکل‌گیری ناامنی‌ها و کارشکنی‌های متعدد، در این دوره هیچ‌گونه بحران اقتصادی شکل نگرفته است.

حکومت‌های شیعی ادریسیان، علوی طبرستان و زیدیان یمن از گفتمان عدالت‌خواهانه امام (ع) تأثیر گرفته‌اند و برحسب ضرورت، برنامه اصلاحات اقتصادی گسترده‌ای را برای رفع تبعیض، برقراری مساوات، برانداختن رسوم طبقاتی، تعدیل مالیات‌ها، فقرزدایی، اهتمام در امور عام‌المنفعه و نظارت بر رفتار کارگزاران انجام داده‌اند که پیامد این اصلاحات عدالت‌محور موجب گسترش اسلام، برقراری وحدت و یکپارچگی، توسعه صنعت و تجارت و کسب رفاه برای عموم مردم و درنهایت شکوفایی فرهنگ و تمدن اسلامی در قلمرو آنان بوده است.

یکی از محورهای اصلی اندیشه اقتصادی امام (ع)، اهتمام به نوآوری است. در دوره خلیفه دوم، پیشنهادها نوآورانه حضرت درباره تعیین مبدأ تاریخ برای مسلمانان و ارائه الگوی اخذ خراج سرزمین‌های سواد عراق، مانع به وجود آمدن بن‌بست در اداره جامعه اسلامی، برقراری نظم و انضباط مالی و هویت‌دادن به حکومت اسلامی شد که زمینه توسعه فرهنگ و تمدن اسلامی را فراهم کرد. همچنین امام (ع) آنگاه که بر خلافت دست یافت، اقدامات نوآورانه‌ای همچون توسعه بازار کوفه، ضرب سکه اسلامی، تأسیس شرطه‌الخمس و راه‌اندازی بیت قصص را به عمل آورد که این اقدامات سهم بسزایی در افزایش تولید، مدیریت

بهر منابع، ارتقای سطح بهره‌وری و مبارزه با فساد در جامعه اسلامی به همراه داشت.

امام (ع) به‌علت سابقه در اسلام و آگاهی بر مبانی فقهی و با سنجش تمام زوایای فعالیت‌های اقتصادی در حوزه‌های مختلف تولید، توزیع و مصرف، بستر شکل‌گیری فقه اقتصادی را فراهم کرده است که تمامی مسلمانان و به‌خصوص حکومت‌های شیعی، علویان طبرستان، زیدیان یمن و فاطمیان از نظرهای ایشان استفاده کرده‌اند.

امام علی (ع) به سازندگی و آبادانی اهتمام داشت و طبق نظر ایشان افراد جامعه باید از تمام توان، ابزارها و ظرفیت‌ها برای سازندگی و آبادانی و جلوگیری از هدررفت منابع مختلف خدادادی استفاده کنند. همچنین حکومت‌ها موظف به برنامه‌ریزی برای عمران و آبادانی زمین‌ها، شهرها و روستاها و ایجاد زیرساخت‌های لازم برای توسعه اقتصادی جامعه‌اند تا زمینه خلق ثروت، به‌عنوان اهرم اصلی توسعه اقتصادی جامعه فراهم شود. طبق نظر امام (ع)، اهتمام افراد و حکومت‌ها به سازندگی و آبادانی، منتج به توسعه اشتغال‌زایی، تأمین منافع حیاتی جامعه، استفاده بهینه از منابع، ممانعت از راکد نگه داشتن زمین‌های آباد و توسعه کشاورزی می‌شود.

یکی دیگر از برنامه‌های اصلی اقتصادی امام (ع) توسعه وقف است؛ بنابراین حضرت چاه‌ها و چشمه‌های مختلفی را در نقاط گوناگون حفر و برای

استفاده عموم مردم و به خصوص فقرا و نیازمندان وقف کرده است. با توجه به سابقه و جایگاه حضرت در تاریخ اسلام، اهتمام امام (ع) به وقف از علل اصلی توسعه وقف در جامعه اسلامی بوده است.

کتابنامه

الف- کتاب

۱. قرآن کریم، ترجمه الهی قمشه‌ای.
۲. نهج البلاغه، ترجمه محمد دشتی.
۳. آمدی تمیمی، عبدالواحد، (۱۳۷۸)، غرر الحکم و درر الکلم، ترجمه هاشم رسولی محلاتی، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
۴. ابن ابی زرع، علی بن عبدالله، (۱۹۷۲)، الانیس الامطرب بروض القرطاس فی اخبار ملوک و تاریخ مدینه فاس، الرباط: دارالطباعه المدرسیه.
۵. ابن ابی الحدید، فخرالدین ابوحامد، (۱۳۶۳)، شرح نهج البلاغه، تحقیق محمد ابوالفضل ابراهیم، قم: مکتبه آیت الله المرعشی النجفی.
۶. ابن اثیر، عزالدین، (۱۳۷۱)، الکامل فی التاریخ، ترجمه ابوالقاسم حالت و عباس خلیلی، تهران: مؤسسه مطبوعاتی علمی.
۷. ابن اسفندیار، بهاءالدین محمد، (۱۳۸۹)، تاریخ طبرستان، تهران: اساطیر.
۸. ابن خلدون، عبدالرحمان، (۱۳۶۳)، العبر، ترجمه عبدالمحمد آیتی، تهران: مؤسسه مطالعات و

تحقیقات فرهنگی.

۹. ابن خلکان، احمد بن محمد، (۱۴۱۴ ق)، وفيات الاعیان، تحقیق احسان عباس، بیروت: دار صار.
۱۰. ابن شبه نمیری، ابوزید عمر بن شبه، (۱۴۱۰ ق)، تاریخ مدینه المنوره، تحقیق فهیم محمد شلتوت، الطبع الأول، بیروت: دارالتراث.
۱۱. ابن شهر آشوب، محمد بن علی، (۱۴۱۱ ق)، مناقب آل ابی طالب، نجف: مکتبه الحیدریه.
۱۲. ابن عساکر، ابی القاسم علی بن الحسن، (۱۴۱۵ ق)، تاریخ مدینه دمشق، تدوین علی شبیری، بیروت: دارالفکر للطباعه و النشر و التوزیع.
۱۳. ابن عنبه، احمد بن علی، (۱۴۱۷ ق)، عمده الطالب فی أنساب آل ابی طالب، قم: انصاریان.
۱۴. ابن کثیر، ابوالفداء اسماعیل بن عمر، (۱۴۰۷ ق)، البدایه و النهایه، بیروت: دارالفکر.
۱۵. ابو عبید، قاسم بن سلام، (۱۴۰۸ ق)، الاموال، تحقیق محمدخلیل هراس، بیروت: دار الفکر.
۱۶. ادیسی، محمد بن محمد، (۱۴۰۹ ق)، نزاهه المشتاق فی اختراق الآفاق، بیروت: عالم الکتب.
۱۷. الازدی (مبرد)، محمد بن یزید (۱۴۱۳ ق)، الکامل فی الادب، تحقیق محمد الدالی، بیروت: مؤسسه الرسال.
۱۸. اطروش، الامام الناصر بالحق الحسن بن علی، (۱۴۲۳ ق)، الاحتساب، تحقیق عبدالکریم جدبان،

- صعده: مکتب التراث الاسلاميه.
۱۹. امين عاملى، سيدمحسن، (۱۳۷۶)،
ايعان الشيعه، بيروت: دارالتعارف المطبوعات.
۲۰. بارتولد، واسيلی ولاديميروويچ، (۱۳۵۸)،
تذکره جغرافياي تاريخي ايران، چ دوم، تهران:
انتشارات توس.
۲۱. بوکهارت، تیتوس، (۱۳۸۸)، فاس شهر
اسلام، ترجمه مهرداد وحدتی، تهران: حکمت.
۲۲. بیرونی، ابوریحان، (۱۳۸۶)، آثار الباقیه،
ترجمه اکبر داناسرشت، تهران: امیرکبیر.
۲۳. بیهقی، ابوبکر احمد بن حسین، (۱۴۱۶ ق)،
السنن، بيروت: دارالفکر الطباعه و النشر و التوزيع.
۲۴. ثقفی، ابواسحاق ابراهیم، (۱۳۷۳)، الغارات،
ترجمه عزیزالله عطاردی، تهران: انتشارات عطارد.
۲۵. جدبان، عبدالکریم احمد، (۱۴۲۳ ق)،
مقدمه الاحساب الامام ناصر الحق الحسن بن علی
اطروش، صعه: مکتبه التراث الاسلامی.
۲۶. چلونگر، محمدعلی، برزگر، عصمت،
(۱۳۹۵)، دولت ادريسيان: تاريخ سياسی، اجتماعي،
اقتصادی و فرهنگی، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
۲۷. حتی، فیلیپ خلیل، (۱۳۶۶)، تاريخ عرب،
ترجمه ابوالقاسم پاینده، تهران: انتشارات آگاه.
۲۸. حر عاملى، محمد بن حسن، (۱۴۰۳ ق)،
وسائل الشيعه، تهران: انتشارات اسلامي.
۲۹. حسنى، ابوالعباس، (۱۴۲۲ ق)، المصاييح،
صنعا: مؤسسه الامام زيد بن على الثقافيه.
۳۰. حسين مونس، (۱۳۸۴)، تاريخ و تمدن
مغرب، ترجمه حميدرضا شينخى، مشهد: آستان قدس
رضوى و سمت.
۳۱. حکيمى، محمد، (۱۳۹۲)، الحياه، قم: دليل ما.
۳۲. حميرى، عبدالله بن جعفر، (۱۴۱۳ ق)، قرب
الاسناد، چ اول، قم: مؤسسه آل البيت.
۳۳. دورانت، ويل، (۱۳۶۵)، تاريخ تمدن، ترجمه
احمد آرام، تهران: انتشارات علمى و فرهنگى.
۳۴. زرین کوب، عبدالحسین، (۱۳۸۶)، تاريخ
مردم ايران، چ دهم، تهران: امیرکبیر.
۳۵. زمخشرى، محمود بن عمر، (بى تا)،
الكشاف، بيروت: دارالمعرفه.
۳۶. سعدانى، عبدالطيف، (۱۹۸۱)، ادریس منشى
دوله و باعث دعوه، مجله کليه الآداب و
العلوم الانسانيه، فاس، ش ۵-۴.
۳۷. سلاوى، احمد، (۱۹۵۴)، الاستقصاء الاخبار
دول مغرب الاقصى، مغرب: دارالبیضا.
۳۸. سمهودى، على بن عبدالله حسن، (۱۴۰۳ ق)،
وفاء الوفا باخبار دارالمصطفی، تحقیق عبدالحمید،
محمد محیى الدین، ط. الثانى، بيروت: دار احیاء
التراث العربی.
۳۹. شوشترى، نورالله بن شریف الدین، (۱۳۷۷)،
مجالس المؤمنین، تصحیح احمد عبدمنافى، تهران:
اسلاميه.

۴۰. صدوق، محمد بن علی، (۱۳۶۷)، من لا یحضره الفقیه، تحقیق علی اکبر غفاری، قم: سمت.
۴۱.، (۱۴۱۴ ق)، الامالی، قم: دارالتقافه.
۴۲. طبری، محمد بن جریر، (۱۳۷۵)، تاریخ الرسل و الملک، ترجمه ابوالقاسم پاینده، چ پنجم، تهران: اساطیر.
۴۳. طوسی، محمد بن حسن، (۱۳۶۴)، تهذیب الاحکام، تهران: دارالکتب الاسلامیه.
۴۴.، (۱۴۱۵ ق)، رجال، تحقیق جواد قیومی، قم: مؤسسه النشر الاسلامی.
۴۵. عبدالرزاق، محمود اسماعیل، (۱۹۸۹)، الادارسه فی المغرب الاقصى، کویت: مکتبه الفلاح.
۴۶. علوی، علی بن محمد، (۱۳۷۰ ق)، سیره الیهادی الی الحق، قاهره: دارالتقرب بین المذاهب الاسلامیه.
۴۷. فضیلت شامی، (۱۳۶۷)، تاریخ زیدیه در قرن دوم و سوم هجری، ترجمه محمد ثقفی و علی اکبر مهدی پور، شیراز: دانشگاه شیراز.
۴۸. قلّشندی، احمد بن علی، (۱۴۰۷ ق)، صبح الایعشی فی صناعه الإنشاء، شرح محمدحسین شمس الدین، بیروت: دارالکتب العلمیه.
۴۹. کاتب، ابوالحسن، (۱۳۸۷ ق)، البرهان فی الوجود البیان، تحقیق احمد مطلبو و خدیجه الحیثی،
- بغداد: مطبعه العانی.
۵۰. کلینی، محمد بن یعقوب، (۱۳۶۲)، الکافی، تهران: اسلامیه.
۵۱. متقی هندی، علی بن حسام الدین، (۱۴۱۹ ق)، کنز العمال فی سنن الاقوال و الافعال، تحقیق محمد عمر دمیاطی، لبنان: دارالکتب العلمیه.
۵۲. مجلسی، محمدباقر، (۱۳۶۳)، بحار الانوار، تهران: اسلامیه.
۵۳. محلی، احمد بن محمد، (۱۴۲۳ ق)، الحقائق الوردیه فی مناقب ائمه الزیدیه، محقق المرتضی بن زید المحطوری الحسنی، چ دوم، صنعا: مکتبه مرکز بدرالطباعه و النشر و التوزیع.
۵۴. محمود اسماعیل، (۱۳۸۳)، ادیسیان - یافته های جدید، ترجمه حجت الله جودکی، تهران: مرکز بازشناسی اسلام و ایران.
۵۵. مرعشی، سید ظهیرالدین، (۱۳۶۸)، تاریخ طبرستان رویان و مازندران، به کوشش محمد تسبیحی، چ سوم. تهران: شرق.
۵۶. مقریزی، تقی الدین احمد بن علی، (۱۹۹۸)، الخطط المقریزیه، قاهره: مکتبه مدبولی.
۵۷. منقری، نصر بن مزاحم، (۱۳۷۰)، پیکار صفین، ترجمه پرویز اتابکی، چ دوم، تهران: انتشارات آموزش انقلاب اسلامی.
۵۸. نسائی، حسین بن ناصر، (۱۴۲۰)، مطمح المال، تحقیق عبدالله بن عبدالله الحوئی، اردن:

67. Fagerberg, Jan, Verspagen, Bart, Srholec, Martin, Innovation and Economic Development, (December 2010), In book : Handbook of the Economics of Innovation. Vol. II. , pp 833-872.

68. Howden, David, Time preference and the process of civilization, (April 2016), International Journal of Social Economics, 43(4), PP 382-399.

69. O'Boyle , Edward (2004), Principles of Economic Justice: Marketplace and Workplace Applications , Forum for Social Economics, 34(1) ,pp 43-60 .

70. Kogabayey, Timur, Maziliauskas , Antanas , (April 2017), The definition and classification of Innovatio , Journal of Business and Public Administration , PP 59-72.

مؤسسه امام زید بن علی الثقافیه.

۵۹. نصرالله، سعدون، (۱۹۸۷)، *دوله الادارسه فی*

المغرب، بیروت: دارالنهضة العربیه.

۶۰. نعمان مغربی، محمد، (۱۳۸۵)، *دعائم*

الإسلام، چ دوم، قم: مؤسسه آل‌البیت.

۶۱. نوری، میرزاحسین، (۱۴۱۸ ق)، *مستدرک*

الوسائل، ط الرابعه، بیروت: مؤسسه آل‌البیت

الاحیاء التراث.

۶۲. یعقوبی، ابن واضح، (۱۳۷۱)، *تاریخ یعقوبی،*

ترجمه محمدابراهیم آیتی، چ ششم، تهران: انتشارات

علمی و فرهنگی.

۶۳. یاقوت حموی، شهاب‌الدین، (۱۳۹۹ ق)،

معجم‌البلدان، بیروت: دار احیاء التراث العربی.

ب- مقالات

۶۴. دانش‌کها، محمدحسین، (۱۳۹۶)، «وضعیت و

نقش دولت اداریسیان در تمدن اسلامی»، *شیعه‌شناسی،*

شماره ۵۹، صص ۷۹-۱۰۸.

۶۵. سرافرازی، عباس، «شعائر شیعی بر سکه‌های

اسلامی تا شکل‌گیری حکومت صفویان»، شیعه‌شناسی،

سال سیزدهم، شماره ۵۱، صص ۷-۲۶، ۱۳۹۴.

۶۶. منتظرالقائم، اصغر، خشنودی، عفت، (۱۳۹۳)،

«بررسی و توضیح جایگاه موقوفات امام علی (ع)»،

شیعه‌شناسی، سال دوازدهم، شماره ۴۸، صص ۲۴۸-

۲۲۷.

ج- منابع انگلیسی